

Dombrovski Áron

Hol van Quine helye a modális logika történetében?¹

Tuboly Ádám Tamás. 2019. *Advocatus Diaboli: Quine és a modális logika*. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 378 oldal, 2993 Ft.

Az analitikus filozófia korábban nem a történeti kutatásokról volt híres, sőt kialakulása után hosszú ideig az „ahistorikus” jelzővel illették az irányzatot. Nagyjából a 20. század közepétől azonban ez a jelző egyre kevésbé vált tarthatóvá: az idők során az analitikus filozófiának is kialakult a kánonja, története pedig gazdagon kutatott területté vált.² E történetírás azonban nem mentesülhetett bizonyos sztereotípiáktól – úgynevezett „bevett nézetektől” –, amelyeket a közösség általában igaznak gondol, de ha jobban utánajárunk az eseményeknek, akkor kiderülhet, hogy azok tévedéseken alapulnak. Ahogy pedig a filozófiatörténetek egyre önreflektívebbé váltak, megjelentek e tévedéseket leleplező, mára rendkívüli népszerűségnek örvendő „mítoszromboló” vállalkozások is.

Tuboly Ádám Tamás 2019-ben megjelent könyvével már a második alkalommal tárja a magyar olvasók elé nagyszabású revíziós történeti kutatásainak eredményeit. Előző kötetében a logikai empirizmussal kapcsolatban rekonstruált egy négy téziszből álló bevett nézetet, majd azokról sorban kimutatta, hogy a tények tükrében nem állják meg a helyüket.³ Ezúttal pedig – gyakorlatilag ott folytatva, ahol legutóbb abbahagyta – Quine kerül fókuszba, különös tekintettel arra, hogy a filozófus milyen szerepet töltött be a modális logika kialakulásában és korai fejlődésében.

A könyv három jól elkülöníthető szakaszból áll. Az 1–3. fejezetekben a szerző bemutatja a Quine kapcsán kialakult bevett nézetet, valamint bevezeti a tárgyaláshoz szükséges kontextust és fogalmakat. A 4–7. fejezetben ismerteti azokat a korai és interpretációs problémákat, amelyeket Quine fogalmazott meg a modális logikával szemben. Ennek során már érintőlegesen foglalkozik a bevett nézet téziseivel, hogy végül a „Quine rehabilitációja” címet viselő 8. fejezetben vonja le a végső következtetéseket. A kötetet rövid összegzés és egy terjedelmes bibliográfia zárja, Quine, Carnap, valamint a releváns másodlagos irodalom összegyűjtött műveivel.

Amikor Tuboly a bevett nézetről ír, akkor nem bizonyos személyek által kidolgozott és képviselt konkrét álláspontokra utal, hanem a Quine-nal vagy modális logikával foglalkozó

DOI: 10.54310/Elpis.2021.2.9

- 1 A recenzio az MTA Lendület Értékek és Tudomány Kutatócsoport; valamint az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.
- 2 Az analitikus filozófia és a filozófiatörténet viszonyáról jó áttekintést ad például Glock 2008.
- 3 Tuboly 2018. A könyvről írt recenzióhoz lásd Dombrovski 2019.

írásokból összeválogatott, sok esetben implicit előfeltevésként kezelt, gyakran előforduló gondolatokra. Nagy vonalakban arról van szó, hogy a bevett nézet alapján a Quine által bemutatott problémákat az 1960-as években megoldották, hangsúlyozva Kripke szerepét, akit sok esetben egy személyben emelnek ki, mint aki legitímálta a modális logikát.

Mielőtt belekezdenénk e nézet részletes dekonstrukciójába, érdemes szót ejteni a Quine-t ért hatásokról, valamint az analitikus filozófia történetének madártávlati, leegyszerűsített képéről – e kérdésekkel Tuboly a 2. fejezetben foglalkozik. Ami az utóbbit illeti, elterjedt kép a 20. század első felének filozófiájáról, hogy Hume szerepe meghatározó volt. A korszak egyik legjelentősebb analitikus filozófiai műve, Rudolf Carnap *Der logische Aufbau der Welt* című könyve a bevett nézet szerint például „a klasszikus brit empirizmus logikai örököse”.⁴ Szokás ezen felül azt is gondolni, hogy Quine empirizmusa is Locke és Hume empirizmusában gyökerezik. A szerző ezeknek a vélekedéseknek alaposan utána jár, rávilágítva az *Aufbau* ért kantiánus hatásokra, valamint arra, hogy bár kezdetben Quine valóban merített Hume filozófiájából, 1947–48-tól szakított azzal, mikor naturalista alapokon elfogadta az absztrakt entitások létezését.

Szintén ebben a részben kaphatunk betekintést Quine Carnaphoz fűződő viszonyáról. Bár kezdetben Quine-t „meglehetősen lenyűgözte Carnap *szintaktikai és extenzionális* megközelítésmódja a filozófia, nyelv, tudomány és tudás kapcsán”,⁵ mégis a két filozófus útjai idővel eltávolodtak egymástól. Ennek magyarázatára kézenfekvő történeti narratíva volna az analitikus és szintetikus állítások megkülönböztetésével kapcsolatos nézeteltérés, amelynek Quine „Az empirizmus két dogmája”⁶ című tanulmányában is hangot adott. Tuboly azonban rávilágít arra, hogy Quine számára az analiticitás elvéte nem volt olyan mértékben lényeges, mint az extenzionalitáshoz való ragaszkodás és a modalitások mellőzése, amely végsősoron inkább volt oka a szakításnak. Carnap ugyanis intellektuális fejlődése során fokozatosan nyitottabbá vált az intenzionális rendszerekre, amely legtisztábban a *tolerancia elvében* érhető tetten:

Mindenki saját kívánsága szerint szabadon felépítheti a saját logikáját, vagyis a saját nyelvformáját. Mindössze annyit várunk el, hogy amennyiben azt diszkusszió tárgyává kívánja tenni, akkor az eljárásait világosan meg kell fogalmaznia, és a filozófiai megfontolások helyett szintaktikai szabályokat kell adnia.⁷

Quine oly mértékben elkeseredett a tolerancia elvét látva, hogy azt írta: „attól fél, hogy a tolerancia elve végül odáig fog vezetni, hogy [Carnap] még Hitlert is tolerálja”.⁸

⁴ Tuboly 2019, 43.

⁵ Tuboly 2019, 59.

⁶ Quine 1999.

⁷ Tuboly 2019, 61–62.

⁸ Tuboly 2019, 63.

A szerző ezt követően még egy rövid gyorstalpalót nyújt az extenzionalitás és intenzionalitás főbb kérdéseiről (3. fejezet), majd rátér a könyv központi részére, Quine és a modális logika viszonyára. Az alábbiakban, szemben Tuboly megközelítésével, akronisztikusan, a bevett nézet öt tézisének mentén mutatom be a főbb irányvonalakat.⁹

(BNI) A Kripke-féle lehetségesvilág-*szemantika* (avagy modellelméleti szemantika) rámutatott, hogy a kvantifikált modális logika koherens és értelmes módon interpretálható, ezáltal Quine kritikája, miszerint a kvantifikált modális logika inkohérens és értelmetlen, megcáfolódott.

Ami (BNI)-et illeti, Tuboly könyvének 8.1.2. szakaszában rávilágít arra, hogy az „interpretáció” kifejezés többjelentésű, a bevett nézet képviselői pedig ezek összemosásával követnek el hibát. Azt mondhatjuk, hogy egy bizonyos értelemben az interpretáció egy technikai fogalom, ami a *formális szemantika* segítségével matematikai elméletet nyújt a logikai rendszer különböző kifejezéseinek extenziójához. Ám más szemszögből azt a *filozófiai elméletet* is interpretációnak hívjuk, ami intuitív jelentést társít egy formális rendszer formuláihoz. Az interpretáció ezen két fogalmának összekeverése talán az egyik legfontosabb meglátás Tuboly könyvében, amely számos további félreértés forrása lesz nemcsak később, a bevett nézet kialakulásában, de magukban a kortárs vitákban is. Quine az 1960-as évek végétől már nem azt kéri a logikusoktól, hogy konzisztens formális szemantikával álljanak elő – hiszen az ekkorra már megtörtént –, hanem a modalitás filozófiai elméletét hiányolja, ami a szimbólumok mögötti intuitív jelentést adná.¹⁰

(BNII) A kvantorok *behelyettesítéses* interpretációja értelmes és ontológiailag semleges interpretációt biztosít a kvantifikált modális logika számára.

(BNII) megkérdőjelezéséhez némi technikai megalapozás szükséges. Tuboly könyvének 6.2.2. fejezetében foglalkozik a kvantorinterpretációkkal, ahol annak három legfontosabb koncepcióját különbözteti meg. Az első a kvantorok *tárgyi interpretációja*, amely szerint az egzisztenciális kvantor létezését implikál, a formula pedig akkor és csak akkor igaz, ha a predikátum igaz módon állítható a tárgyalási univerzum valamelyik eleméről. Ez a Quine által is elfogadott sztenderd értelmezés. Gondolhatunk azonban – Alonzo Church-höz hasonlóan – úgy is a kvantorokra, mint amelyek nem dolgok, hanem fogalmak felett futnak. Ezt nevezzük *intenzionális kvantorinterpretációnak*. Ezek mellett pedig – főként Ruth Barcan Marcust követve – beszélhetünk a kvantorok

⁹ Ezeket összeszedve a könyv 30. oldalán találjuk.

¹⁰ Tuboly 2019, 252.

behelyettesítéses interpretációjáról. Ez azok számára lehet kedvező út, akik nem értenek egyet azzal, hogy az egzisztenciális kvantor ontológiailag elkötelez: eszerint ugyanis az egzisztenciális kvantifikált formula akkor és csak akkor igaz, ha $F(x)$ némely behelyettesítése igaz. Tuboly természetesen ezeket az interpretációkat formális definíciók segítségével precízen is megfogalmazza. A behelyettesítéses interpretáció – és ennek révén közvetetten (BNII) – egy 1993-as Marcus-válogatáskötet kapcsán vált érdekessé. Tuboly a könyvében rámutat arra, hogy a behelyettesítéses interpretáció egyrészt nem mentes minden problémától, másrészt Quine számára az ontológiai elköteleződések vizsgálatához a tárgyi interpretáció elengedhetetlen volt, harmadrészt pedig a mai szemantikák jelentős része – beleértve Kripke modelleméleti szemantikáját – szintén a kvantorok tárgyi interpretációját fogadja el. (BNII) így nem csak problémás, de jelentősége e tények tükrében csekélynek is látszik.

(BNIII) A kvantifikált modális logika lehetségesvilág-szemantikája elérhetővé teszi a *nem verbális modalitások* koherens értelmezését is.

(BNIII) szerint Kripke modelleméleti szemantikája (más néven lehetségesvilág-szemantikája) lehetővé tette, hogy a tárgyakra vonatkozó modális fogalmaknak is értelmet adjunk, előremozdítva ezzel a modális logikák fejlődését. Tuboly ezen a ponton lehetőséget kap arra, hogy alaposan bemutassa a szükségszerűség új fogalmának létrejöttét, a 8.2. fejezetben rávilágítva néhány téves vélekedésre a Quine és Kripke közti vitában. Quine az analiticitás fogalmát még elengedhetetlennek tartotta a szükségszerűség értelmezéséhez, ugyanakkor a filozófusról köztudott, hogy az analitikus és szintetikus fogalompárt problematikusnak gondolta, ami talán magyarázhatja a modalitásokkal szembeni ellenérzéseit. Tuboly szerint ugyanakkor Quine aggályai nem redukálhatók pusztán erre az okra, ugyanis míg az analiticitás újradefiniálására mutatott némi hajlandóságot, addig a szükségszerűséggel szembeni attitűdjét mindvégig fenntartotta. Ennek további árnyalásához térjünk vissza a (BNI)-ben vázolt formális és filozófiai interpretációfogalmak közti megkülönböztetéshez: a formális szemantikák csak akkor védettek Quine kihívásaival szemben, ha azok intuitív értelmet képesek adni az erős modális operátornak. Kripke ennek kapcsán először bírálta Quine analitikusságon alapuló interpretációját a szükségszerűségről, majd előállt egy újabb meghatározással, a szükségszerűség metafizikai fogalmával (tudniillik valami akkor szükségszerű, ha minden lehetséges világban igaz). Ehhez elengedhetetlen volt az analiticitás és az *a priori* fogalmának leválasztása a szükségszerűségről, amelyeket korábban a filozófusok (beleértve Quine-t is) nem választottak szét. Kripke új szükségszerűségfogalma lehetővé teszi a modális logikák értelmezését, ám azon az áron, hogy elfogadjuk az esszencializmust. Látható tehát, hogy a történet nem annyira egyszerű, mint azt (BNIII) állítja, hiszen a folyamat bizonyos kulcsfogalmak újraér-

tékelésével járt. Nem sikerült ezen felül megoldani Quine verbális szükségyszerűséggel kapcsolatos kihívását sem azokban a rendszerekben, amelyekben az egzisztenciális kvantornak tárgyi értelmezést adtunk.

(BNIV) A kvantifikált modális logika nem köteleződik el az *esszencializmus* mellett, mivel az esszencialista tézisek nem vezethetők le az ismert rendszerekben.

A fenti tézis abból indul ki, hogy Quine szerint a modális logikai rendszerek elkötelezik a használóikat egyfajta arisztoteliánus esszencializmus mellett. Ez azért problémás, mert abban az időben az volt a *mainstream* álláspont – melyet Quine is képviselt –, hogy az esszencializmus tarthatatlan. Ha pedig a modális logikából tarthatatlan állítások következnek, akkor maga a modális logika is tarthatatlan. Ezzel az érveléssel két ponton is vitába szállhatunk. Ruth Barcan Marcus és Terence Parsons az első premisszát támadták, kimutatva azt, hogy a kvantifikált modális logikából nem vezethetők le esszencialista formulák. Ez igaz is egészen addig, amíg nem kezdünk el tárgyakra vonatkozó formulákat kvantifikálni, ekkor ugyanis óhatatlanul visszatér az esszencializmus problémája. Kripke ezért eltérő stratégiát követ és annak bizonyítására törekszik, hogy az esszencializmus nem inkohereus, emellett intuitív módon igenis értelmes álláspont. Kripke ezt a megszokott nyelvhasználati gyakorlatainkra apellálva próbálta meg bizonyítani.

(BNV) A modális kontextusban történő behelyettesítésből származó problémák feloldhatók a *nevek* és *leírások* megfelelő megkülönböztetése mellett.

(BNV) kapcsán főként a könyv 7.2. szakaszában található bővebb ismereteket. Quine kiinduló problémája az volt, hogy a modális operátort tartalmazó logikai következtetésekben az azonos extenziójú terminusok nem cserélhetők fel az igazságérték megsértése nélkül:

- (p1) A bolygók száma kilenc.
- (p2) Szükségszerűen kilenc nagyobb, mint hét.
- (k) Szükségszerűen a bolygók száma nagyobb, mint hét.

Míg a két premissza igaz, a belőlük levont konklúzió hamis. A problémát a kortársak egyöntetűen elfogadták mint súlyos kihívást, és számos javaslat született a megoldására, többek közt Church-tól, Carnaptól, Marcustól és Arthur Smullyantól is. Utóbbi már nem azon az úton indult el, hogy Quine-ra reagálva módosítsa a modális logika rendszerét, stratégiájának inkább Quine érveinek elutasítását választotta. Smullyan javaslata a tárgyakra vonatkozó (*de re*) és a mondatokra vonatkozó (*de dicto*) modalitások megkülönböztetésére épül. A problémát részben ugyanis az okozta, hogy a fenti következtetés többértelmű. A megkülönböztetés mentén az alábbi olvasatokat írhatjuk fel:

(dd) (p1') BSZ=9
 (p2') $\square(9>7)$
 (k') $\square(BSZ>7)$

(dr) (p1'') BSZ=9
 (p2'') $(9\square>7)$
 (k'') $(BSZ\square>7)$

A (dr) következtetésben a modális operátor magára a dologra vonatkozik, tehát „a bolygók száma” által jelölt entitásra, ami a kilences szám. Ebben az olvasatban pedig a következtetés helyes, hiszen kilenc valóban nagyobb, mint hét. Smullyan meglátása az volt, hogy a hamis (dd) következtetés ráadásul le sem vezethető a modális logikában, csak (dr), ami tehát nem jelent problémát. Smullyan másik fontos hozzájárulása a témához a nevek és leírások russelliánus megkülönböztetésének felidézése volt. Gottlob Frege triadikus névelméletével (jel, jelentés, jelölet) szemben Bertrand Russell azt gondolta, hogy a valódi tulajdonnevek közvetlenül referálnak a megnevezett tárgyra. Valódi tulajdonnevekből azonban nem túl nagy a készlet: „ez”, „az” és bizonyos szövegekben az „én” számít valódi tulajdonnévnek. Smullyan újítása az volt, hogy a valódi tulajdonnevekre jellemző közvetlen referálást valamennyi köznyelvi tulajdonnévre is kiterjesztette. Ezzel a neorusselliánus javaslattal pedig eleve életté vehetjük a behelyettesítés problémájának.

A könyv tárgyalása főként a bevett nézet fentebbi öt tézisére épül, bár a narratíva nem problémacentrikus, inkább történeti – Quine korai kihívásaitól halad a késeiek felé, majd Kripke és végül Lewis javaslatairól is olvashatunk –, amiben rendre visszaköszönnék a (BN) állítások. Számomra ugyanakkor úgy tűnt, hogy Tuboly nem igazán törekszik arra, hogy expliciten megcáfolja ezeket a téziseket – azok sokkal inkább ürügyként szolgálnak arra, hogy a szerző árnyalhassa a Quine-ről kialakult történeti képet –, így aki radikálisabb mítoszrombolást várt, az feltehetően csalódni fog. Ezt tulajdonképpen nem is jogos a szerző szemére vetni, hiszen már a bevezetésben megfelelő mértékűre hangolja az olvasói elvárásokat: „[E]lső körben nem arra törekszem, hogy a másodlagos szakirodalom legfontosabb szövegeivel szálljak vitába [...] vagy, hogy egy tőlük eltérő koncepciót dolgozzak ki. A legfontosabb tézisek kapcsán ugyanis egyetértek ezekkel a szerzőkkel (ahol mégsem, ott mindig expliciten fogom jelezni az eltérés mértékét és mikéntjét). Sokkal inkább arról van szó, hogy Quine elképzeléseinek *eredeti kontextusát és történetiségét rekonstruáljam a vélt vagy valós hatások és feszültségek hálójában.*”¹¹

Ennek fényében azonban felmerülhet a kérdés, hogy mennyiben van szó tényleges történeti revízióról, és mennyiben inkább arról, hogy a bevett nézet téziseit árnyaljuk? Hiszen – talán (BNI)-et leszámítva, ami az interpretáció kétféle fogalmának félreértésén alapult – nem arról van szó, hogy a (BN) tézisekről kiderülne, hogy azok tarthatatlanok. Tuboly ennek ellenére – vagy éppen emiatt – néhány tézis esetén elkerüli az értékelést: bár (BNIII)-ről végül kiderül, hogy mégiscsak igaz, ez a végkövetkeztetés már az olvasóra van bízva. Hiányoltam egy olyan összefoglaló szakaszt a könyvből, amiben a szerző ismét

11 Tuboly 2019, 28. (Kiemelés az eredetiben.)

végigmegy a bevett nézet mindegyik téziséen és kiemeli, hogy mit érdemes elvetnünk és mit érdemes meghagynunk.

Ugyanakkor, ha el tudunk tekinteni attól, hogy a kötetben görcsösen keresgéljük az „ilyen volt előtte” és „ilyen a revízió után” tartalmú szakaszokat, minden aggodalmunk szertefoszlik: Tuboly könyve ugyanis jól működik akkor, ha úgy olvassuk, mint bármelyik másik filozófiatörténeti munkát, zárójelbe téve, hogy e könyv célja épp egy bizonyos történeti kép revideálása volna. A 4–8. fejezetben Quine korai modális „gáncsoskodásaitól” elkezdve alapos képet kapunk a modális logika fejlődéstörténetéről, a problémák diszkusszióiról vagy éppen azok ignorálásáról. Ami ez utóbbit illeti, Tuboly egészen kiválóan mutatja be a 7.1. szakaszban Church szerepét abban, hogy Quine ellenvetései sokáig miért nem váltottak ki nagyobb visszhangot.

Érdekes azonban kitérni arra, hogy az *Advocatus Diaboli* egy erősen *niche* jellegű mű, amelyet főként logikusok, nyelvfilozófusok és Quine-kutatók fognak értékelni. Ez a könyv ugyanis nem könnyű olvasmány, az alapos elemzésnek alávetett technikai részletek között ritkán találunk pihenőt, bár azok is inkább a szűk értelemben vett logikafilozófiai kérdések steril kifejtését jelentik. Összevetve a szerző 2018-ban megjelent, hasonlóan revíziós célkitűzésű *Egység és tolerancia* című könyvével, nem kapjuk meg a gazdag korrajzot, a betekintést a filozófusok kávéházi mindennapjaiból, vagy világnézeti és társadalmi motivációkat, elköteleződéseket; Tuboly ezúttal inkább végig a logika jeges csúcsain marad. Ezt nem mint negatívum emelem ki – inkább a fókuszáltságot mutatja –, hiszen nagy szükség van az ilyen típusú filozófiatörténetre is, azonban némileg tartok tőle, hogy hazánkban kevesen fogják ilyen magaslatokba követni a szerzőt. Így csak bízhatunk abban, hogy a megcélzott szűk közönség körében Tuboly könyve megtalálja majd a helyét, az ugyanis egy sok szempontból hiánypótló munka, amelyet minden szakértő haszonnal forgathat majd.

Bibliográfia

- Dombrovski Áron. 2019. „Filozófia szociologizáló megközelítésben: a Bécsi Kör története.” *Magyar Tudomány* 180/8: 1250–1252. <https://doi.org/10.1556/2065.180.2019.8.16>.
- Glock, Hans-Johann. 2008. „Analytic Philosophy and History: A Mismatch?” *Mind* 117/4: 867–897. <https://doi.org/10.1093/mind/fzn055>.
- Quine, Willard van Orman. 1999. „Az empirizmus két dogmája.” Ford. Faragó-Szabó István. In *Tudományfilozófia szöveggyűjtemény*, szerk. Forrai Gábor – Szegedi Péter, 131–151. Budapest: Áron Kiadó.
- Tuboly Ádám Tamás. 2018. *Egység és tolerancia: a logikai empirizmus tudományos világfelfogása*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet.